

ESKI O‘ZBEK TILI LEKSIKASIDA OMONIMLARNING LINGVOPOETIK XUSUSIYATLARI

Nazarova Sabrina
Namangan davlat universiteti
Filologiya fakulteti 3-bosqich talabasi
Ilmiy rahbar: PhD., dots. Umidjon Qo‘ziyev
Email: nazarovasabrina046@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada eski o‘zbek tilidagi omonimlarning lingvopoetik xususiyatlari tahlil qilinadi. Omonimlar adabiy matnda mazmunni boyitadi, ularning san’atli ifoda vositasi sifatidagi roli Atoyi asarlari misolida ko‘rsatiladi.

Tayanch so‘zlar va birikmalar: omonim, leksik omonimlik, eski o‘zbek tili, lingvopoetika, Atoyi, stilistika, badiiy tasvir, badiiy nutq, leksik-sematik xususiyat.

Annotation: This article explores the linguopoetic features of homonyms in Old Uzbek vocabulary. It highlights how homonyms enrich literary texts, with examples from Atoi's works.

Key words and phrases: homonym, lexical homonymy, Old Uzbek language, linguopoetics, Atoyi, stylistics, artistic imagery, artistic speech, lexical-semantic feature.

Аннотация: В статье рассматриваются лингвопоэтические особенности омонимов в лексике Староузбекского языка. Примеры из произведений Алишера Навои и Атойи показывают роль омонимов в художественном тексте.

Ключевые слова и выражения: омоним, лексическая омонимия, староузбекский язык, лингвопоэтика, Атойи, стилитика, художественное изображение, художественная речь, лексико-семантическая особенность.

Omonimlar – bu bir xil talaffuzga yoki yozuvga ega bo'lgan, lekin turli ma'nolarga ega bo'lgan so'zlardir. Ular ko'pincha kontekstga bog'liq holda tushuniladi va turli vaziyatlarda turlicha ma'nolarni anglatishi mumkin. Omonimlarning ma'nolari kontekstga qarab o'zgarishi natijasida, ularni to'g'ri anglashda qo'llanish holati alohida ahamiyat kasb etadi. Til boyligi va ifoda imkoniyatlarini kengaytiruvchi omonimlardan foydalanish adabiyotda va kundalik muloqotda qiziqarli uslubiy xususiyatlarni yaratadi.

Bugungi kunda omonimiya hodisasi tilshunoslikda keng o'rganilgan mavzu bo'lib, lug'aviy va grammatik birliklarda mavjudligi aniqlangan. Tadqiqotchilar, xususan, o'zbek tilshunosligida Sh.Rahmatullayev, M.Ravshanov, B.Suyunov, M.Jo'raboyeva, U.Tursunovva N.Rajabov, M.Mirtojiev, K.Usmonovlar tomonidan o'zbek tilidagi omonimiya hodisasining turli jihatlari chuqur o'rganilgan.¹ O'rganilgan tadqiqotlarda omonimiya hodisasi qo'shimcha, so'z, ibora, tasviriy ifoda, so'z birikmasi, gap hattoki ishora (tinish belgi) darajasida mavjudligi aniqlandi. Bular affiks omonimiyasi, leksik omonimlik, frazaviy omonimlik, parafazaviy omonimlik, so'z birikma omonimligi, gap omonimligi va ishoraviy omonimlik kabi turlarga ajratiladi.²

Omonimiya hodisasini o'rgangan olim Y.Maslov shunday yozadi: "Til nazariyasida omonimiya va omonimning leksikografik ish amaliyotiga nisbatan ancha kengroq tushunilishidan kelib chiqish samaraliroq ko'rinadi. Biz omonimiya deganda ikkita turli belgilovchining bir xil talaffuzini tushunamiz. Bu bir tomondan so'zlar, morfema yoki morfemali birliklar hamda so'z birikmalari

¹ Lafasova M. Omonimiyaga doir tadqiqotlar. Tilshunoslikning dolzarb masalalari respublika ilmiy-nazariy anjumani materiallari: 2022.

² Rajabov F. Omonimiya. – Toshkent: Yangi kitob nashriyoti: 2019.

darajasidagi tushunchaga taalluqli. Ko'rsatilgan tarzda belgilangan tushunchaning ichida turli bo'limlarni ajratish mumkin".³

Yuqorida Y.Maslovning fikricha omonimlar bu – ikkita turli belgilovchi, ya'ni ma'no anglatuvchining bir xil talaffuz qilinishi sifatida baholagan. Vaholanki omonimlar ikki xil ma'noga ega bir xil talaffuz etiluvchi so'zlardir. Aynan omonimlarning qo'llanishi nutqning o'ziga xosligi belgilaydi.⁴

G.Ismailov esa omonimlarga bag'ishlangan maqolasida: “Ma'lumki, omonimiya tuzilishi bir xillikka asoslangan, ammo ma'no jihatdan bir-biriga bog'liq bo'lmagan leksik hodisa hisoblanadi. Turli xil tillarda, qolaversa, o'zbek tilida omonimiya leksemalar o'rtasida o'zaro ta'sirning paydo bo'lishida muhim rol o'ynaydi”⁵– deb yozadi.

O'zbek tilining shakllanish va taraqqiyot bosqichlarini chuqur o'rganish, uning tarixiy qatlamlaridagi leksik-semantik hodisalarni tahlil qilish orqali til taraqqiyotining ichki qonuniyatlarini anglash mumkin bo'ladi. Shu jihatdan, Eski o'zbek tili (asosan XIV–XVI asrlar) o'zbek adabiy tilining shakllanish davri sifatida alohida ahamiyat kasb etadi. Bu davrga oid yozma manbalar, xususan Alisher Navoiy, Lutfiy, Atoyi, Sakkokiy, Bobur kabi adiblarning asarlari o'zbek tili leksikasining boyligi va ifoda imkoniyatlarini namoyon etadi. Eski o'zbek tilining leksik qatlamida omonimlar alohida o'rin tutadi. Bu kabi so'zlar badiiy matnlarda stilistik boylik, so'z o'yini va mazmunning ko'p qirrali ifodalanishini ta'minlaydi. Omonimlar adabiy asarlarda kinoya, mubolag'a, majoz kabi badiiy vositalar bilan uyg'unlashgan holda qo'llanib, muallifning til mahoratini yoritadi. Quyida biz

³ 39 Маслов Ю.С. Омонимы в словарях и омонимия в языке (к постановке вопроса) // Вопросы теории и истории языка: Сборник в честь профессора Б. А. Ларина. – Л.: Изд-во Ленинградского ун-та, 1963.

⁴ Lafasova M. Omonimiyaga doir tadqiqotlar. Tilshunoslikning dolzarb masalalari respublika ilmiy-nazariy anjumani materiallari: 2022

⁵ Г.М. Омонимия транс терминов (на материале узбекского языка) Институт языка и литературы Академии наук Республики Узбекистан. 2012.

Atoyining tuyuqlarida qo‘llanilgan omonimlarni leksik-semantik jihatdan tahlil qilamiz:

Telbaman shahlo ko‘zung *olusidin*,

Uzmadim bog‘ingda vasl *olusidin*.

Hajr dashtida yugurmog‘lig‘ bila,

Yetmadim vaslingga yo‘l *olusidin*.

Ushbu baytlarda uch marotaba takrorlangan “olus” so‘zi har safar turli ma‘noda ishlatilgan bo‘lib, leksik-semantik omonim sifatida namoyon bo‘ladi: birinchi baytda qo‘llanilgan ‘ko‘zung olusidin’ birikmasidagi “olus” so‘zi “nuri, jozibasi, maftunkor ko‘z qarashi” ma‘nosida ishlatilgan. Ikkinchi baytda kelgan “vasl olusidin” bu birikmada “olus” so‘zi vaqt, fursat, imkon ma‘nosini anglatadi. Oxirgi baytdagi “yo‘l olusidin” birikmasida esa “olus” bosqich, holat, sabab mazmunida kelgan. Bu yerda “olus” so‘zi har xil semantik kontekstdan kelib chiqib uch xil ma‘noda ishlatilgan, lekin leksik shakli bir xil. Bu esa leksik-semantik omonimning yorqin namunasi hisoblanadi.

Hamnishin ag‘yor to ul *yoradur*,

Ko‘kragim hasrat o‘qidin *yoradur*.

May bila soqiy himoyat bo‘lmasa,

Shahnayi hijron yurakni *yoradur*.

Bu baytda “yoradur” fe‘li uch marta qo‘llanib, har safar turli semantik ma‘noni ifodalagan:

- Ul yoradur — “u yordir”, ya‘ni “u ma‘shuqadir” ma‘nosida (bo‘lish fe‘li).
- Hasrat o‘qidin yoradur — “ezilmoqda”, “yurak yoriq holatda” (og‘riq bildiruvchi fe‘l).

- Yurakni yoradur — “yurakni tilka-pora qilmoqda”, “azob bermoqda” ma’nosida.

Bir xil shakl (yoradur) uch xil ma’noda qo’llanib, leksik-semantik omonimlik vujudga kelgan. Bu holat poetik ifodaning emotsional kuchini oshirgan.

Gar desam, bog‘i visoling *nori bor*,

Olma deb achchig‘lab aytur: *nori bor!*

Ishq naxli ko‘z yoshimdin suv ichib,

Bargu borini shararlig‘ *nori bor*.

Ushbu baytda “nori” so‘zi uch marta qo‘llangan bo‘lib, har gal turli kontekstlarda va turli semantik ma’nolarda namoyon bo‘lgan. Bu misralar ham leksik-semantik omonim sifatida tahlil qilinadi. Birinchi bayttidagi “nori” so‘zi to‘g‘ridan-to‘g‘ri ma’noda, ya’ni meva — anor sifatida ishlatilgan. “Olma deb... nori bor” — bu yerda “nori” go‘zallik, jilva, sevgining vasfi sifatida kinoyaviy ma’noda keladi. Oxirgi misrada qo‘llanilgan “nori” so‘zi shar, ya’ni olov, jo‘shqin hislar, muhabbat alangasi ma’nosida metaforik mazmunda kelgan. Demak, baytdagi “nori” so‘zi bir xil fonetik shaklga ega bo‘lsa-da, har bir kontekstda o‘ziga xos semantik rol o‘ynaydi.

Sham yanglig‘ yonadur boshimda *o‘t*,

Ko‘z yoshimdin yer yuzinda undi *o‘t*.

Qon yoshim qildi yo‘lungni lolazor,

Muncha taqdir ayladim, qonimdan *o‘t*.

Ushbu baytda “o‘t” so‘zi uch marta takrorlanadi va har gal turli ma’noda ishlatilgan bo‘lib, omonimlikning badiiy-tasviriy quvvatini ko‘rsatadi. “O‘t” so‘zi

olov, dard yong‘ini ma‘nosida, ya‘ni shoir boshidagi holatni sham kabi yonayotgan azob sifatida tasvirlaydi. Ikkinchi misrada “o‘t” yana olov ma‘nosida kelgan bo‘lsa-da, bu safar ko‘z yoshidan undirilgan olov ifodasi bilan ruhiy azob kuchaytiriladi. To‘rtinchi misrada “o‘t” so‘zi fe‘l bo‘lib, kechmoq, boshidan o‘tmoq ma‘nosida ishlatilgan: “qonimdan o‘t” — ya‘ni jonimga, qonimga qadar yetdi, qattiq jabr yetkazildi.

Bu baytda “o‘t” so‘zining har uchta holatda har xil ma‘noda qo‘llanilishi — omonimlik orqali ruhiy iztirobning turli darajalarda ifodalanishini ko‘rsatadi. Bunday uslubiy mahorat badiiy nutqning poetik kuchini oshiradi va obrazlarni chuqurlashtiradi.

Jilva aylab sakraturda sarkash *ot*,

Noz o‘qin javlon etib jonimg‘a *ot*.

Itlaring xaylig‘a xizmat ayladim,

Qo‘ydilar ahli vafo deb manga *ot*.⁶

Ushbu baytda “ot” so‘zi uch marta takrorlanib, har biri turli ma‘noga ega bo‘lib, omonimlik orqali turfa badiiy qatlamlar yuzaga kelgan. Birinchi baytda “ot” so‘zi bu yerda hayvon, sarkash ot ma‘nosida ishlatilgan bo‘lsa, keying misrada fe‘l sifatida – otmoq, zarba bermoq ma‘nosida qo‘llangan. Yakunlovchi misrada esa nom, laqab, unvon ma‘nosida kelgan. Shoirga sodiqlik unvoni berilgan. Baytda “ot” so‘zi hayvoniy obraz, zarba ifodasi va ijtimoiy laqab shaklida qatnashib, omonimlik orqali turlicha ma‘no qatlamlari yaratilgan. Bu esa badiiy ifodaning boyligi va ifoda erkinligining kuchli namunasi bo‘lib xizmat qiladi.

Xulosa sifatida shuni aytishimiz mumkinki, eski o‘zbek adabiyotida omonimlar so‘z o‘yini, kinoya, majoz va boshqa badiiy vositalar bilan uyg‘unlashib, matnga

⁶ kh-davron.uz

chuqur ma'nolar va estetik xususiyatlar bag'ishlaydi. Bu esa asarning o'quvchi ongida yanada ta'sirchan va unutilmas bo'lishiga xizmat qiladi. Omonimlarning bu davrda qo'llanilishi badiiy matnlarning semantik va stilistik boyligini oshiradi. Ular leksik-semantik ko'p qirrali hodisa sifatida nutqning o'ziga xosligini ta'minlab, tilning ifoda imkoniyatlarini kengaytiradi. Shunday qilib, omonimlar eski o'zbek tilining lingvopoetik boyligini tashkil etuvchi asosiy elementlardan biri sifatida til va adabiyot tadqiqotlarida chuqur o'rganilishga loyiqdir. Ularning turli ma'nolarini kontekstda aniqlash, tilshunoslik va adabiyotshunoslikda muhim tadqiqot yo'nalishidir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. A.I.Smirnitskiy "Некоторые замечания по английской омонимике"
2. Begmatov E. Hozirgi o'zbek adabiy tilining leksik qatlamlari. Fan – Toshkent: 1985.
3. Dadaboyev H., Xolmanova Z. Turkiy tillarning qiyosiy-tarixiy grammatikasi. Toshkent: 2015.
4. Faxri Kamol. Ozbek tili leksikasi. O'zFA nashriyoti – Toshkent: 1953.
5. Hojiyev A. Mustaqillik sharoitida o'zbek tili lug'at tarkibining rivojlanish asoslari. O'zbek tili va adabiyoti – Toshkent: 1994.
6. Mirtojyev M. O'zbek tilida leksik omonimlarning vujudga kelishi: Filol.fan. nomzodi diss. ... avtoref. – Toshkent: 1963.
7. Mirtojyev M. So'zlarning shakliy munosabatiga ko'ra tiplari . O'zbek tili leksikologiyasi. Fan – Toshkent: 1981.

- 8.12. Pinxasov Y. Hozirgi zamon ozbek tili leksikasi. –Toshkent: 1960.
9. Tursunov U, Rajabov N. Omonimlarning paydo bo‘lish yo‘llari . O‘zbek tili grammatik qurilishi va dialektologiyasi masalalari. – Toshkent: 1966.
10. Вардудль И.Ф. Место семантики в лингвистическом описании//Вкн.: Проблемы семантики. – М.: Наука, 1974.
11. Г.М. Омонимия транс терминов (на материале узбекского языка) Институт языка и литературы Академии наук Республики Узбекистан.2012.
12. Маслов Ю.С. Омонимы в словарях и омонимия в языке (к постановке
13. вопроса) // Вопросы теории и истории языка: Сборник в честь профессора Б.
14. Равшанов М. Омонимы в толковом словаре узбекского языка. Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Тошкент, 1991.
15. . Rajabov F. Omonimiya. – Toshkent: Yangi kitob nashriyoti, 2019.
16. Madvaliev, A. 2006-2008. “O‘zbek tilining izohli lug‘ati”, – Toshkent.
17. Xudjaeva, R.M. 2017. Genetik bog‘lanmagan leksik omonimlar samaradorligi. Monografiya. – T.: Fan va texnologiya,
18. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. I, II, III, IV, V jildlar – T.: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2006-2008.